

İHLARA VADİSİ, İHLARA VE BELİSİRMA KAYA KİLİSELERİNİN GÖMÜ ALANI OLARAK KULLANIMI

Hülya COŞGUNARAS*

Öz

Bizans mimarisinde kilise ve şapellerin gömü alanı olarak kullanımı yaygındır. Özellikle kiliselerin portiko, narteks ya da yan nefler gibi litürjik açıdan ikincil öneme sahip bölümlerinin gömü alanı olarak kullanıldığı görülür. Ayrıca kiliseye bitişik mezar odaları, mezar şapelleri, parekklesion ve arkosolium tipinde mezarlara da rastlanır. Ihlara Vadisi'nde kiliselerin en yoğun görüldüğü yerleşimler olan Belisırma ve Ihlara yerleşimlerinin farklı plan tiplerindeki kiliseleri de benzer gömü mekanlarının yanı sıra naos ve narteks zeminine oyulmuş çok sayıda mezara sahiptir. Gömü mekanları ve zemin mezarlarının kilise plan tiplerine göre konumları ve doğrultularında farklılıklar gözlenir ancak yine de Bizans'ın gömü geleneğinin bir taşra eyaletinde küçük farklılıklarla da olsa sürdürüldüğü söylenebilir. Ihlara Vadisi kiliselerinin gömü alanı olarak kullanımı, ölümden sonraki dua beklentilerinin bir göstergesi olan bani portre ve yazıtlarında da açıkça ifadesini bulmaktadır. Bu yönüyle Ihlara Vadisi, kayaya oyulmuş kilise ve ibadet mekanlarındaki gömü alanları, duvar resimleri ve yazıtları sayesinde Bizans'ın ölü gömme geleneğini yansıtan bir yerleşim olarak ele alınmış ve değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kapadokya, Ihlara Vadisi, kaya mimarisi, ölüm, gömü alanları

THE USE OF ROCK-CUT CHURCHES AS BURIAL PLACES OF IHLARA AND BELİSİRMA IN PERISTREMMMA VALLEY

Abstract

The use of churches and chapels as burial places is common in Byzantine architecture. In particular, it is observed that parts of churches that have secondary liturgical importance, such as porchs, narthex or side naves, are used as burial places. There can also be seen burial chambers, burial chapels, parakklesia and arcosolia type graves adjacent to the church. The churches of the Belisırma and Ihlara, which are the settlements with the highest density of churches in the Peristremma Valley, with different plan types have similar burial places, as well as a large number of graves carved into the floor of the naos and narthex. Differences are observed in the locations and directions of burial places and pavement graves according to church plan types, but nevertheless, it can be said that the Byzantine burial tradition was maintained, albeit with minor differences, in a provincial area. Using the Peristremma Valley churches as burial places is also clearly expressed in the donor portraits and inscriptions, which are an indication of the expectations of prayer after death. In this respect, Peristremma Valley has been considered and evaluated as a settlement reflecting the Byzantine burial tradition thanks to the burial sites, wall paintings and inscriptions in churches and places of worship carved into the rock.

Keywords: Cappadocia, Peristramma Valley, rock-cut architecture, death, burial places

1. GİRİŞ

Bizans mimarisinde şapel, mousoleum, mezar odası ve parekklesion gibi gömü alanlarının bulunmasının yanı sıra yan nefler ve narteks gibi kiliselerin litürjik açıdan ikincil öneme sahip birimlerinin de gömü alanı olarak kullanıldığı görülür. Çalışmamızın konusu her ne kadar Bizans ölüm kültü olmasa da gömü alanlarının varlığının, dini ya da ibadet mekanlarının gömü alanı olarak tercih edilmesinin altında yatan temel dürtülerin anlaşılabilmesi için öncelikle ölüm ve ölümden sonraki yaşam kavramlarının Bizans ve elbette ki önceki kültürler için ne ifade ettiğini irdelemek gerekir.

2. ESKİ KÜLTÜRLERDE VE BİZANS'TA ÖLÜM ALGISI

Ölüm, yaş, eğitim, kültür, ideoloji ya da inançtan bağımsız bir şekilde her insanda farklı tepkiler uyandıran oldukça derin ve karmaşık bir kavramdır. Ölümün algılanışı kişiden kişiye değişebildiği gibi tarihsel süreçte toplumdan topluma, kültürden kültüre farklılık göstermiştir. Temel olarak insanoğlunun beden ve ruhtan yaratıldığına inanılır. Bazı inanışlara göre ölüm bir son iken, bazı inanışlara göre ruhun yeni yaşamının başlangıcıdır. Bazı inanç sistemlerinde ölüm ile birlikte her iki varlığın sona erdiğine inanılsa da bazılarında beden varlığı sona erse de ruhun yaşamına ya da varlığına devam ettiği kabul edilir. Eski Ahit'e göre ölüm evrensel ve doğal bir süreçtir, ruhun bedenden ayrılmasıdır. Bir birey tümüyle yok olmaz, varlığı devam eder, ancak buna hayat denmez (Mutie, 2013: 33). Antik Mısır'da ölüm kozmik düzenin bir parçası, kaçınılmaz bir sondur. Ölüm, putperest ya da paganlar için genellikle, ötesinde hiçbir şeyin bilinmediği ve hiçbir şeyin beklenmediği yaşamın son ve telafi edilemez bölümünü ifade eder. Ölüm, dehşetin kralı, yaşamın ve eğlencenin yok edicisidir. Bu nedenle de ölüm her şeyden önce bir kötülüktür. Antik Yunan felsefesinde ise ölüm bireyin kutsal olan ile yeniden birleşmesi, beden ve ruhun eşit ölçüde acı çektiği bir olgudur. Ölüm, insanın hiçlik içinde dağılması, ayrışması olarak görülür. Antik çağ yazarlarının bazıları da ölümü korkunç ve katı bir şey olarak görmüşler, ölümü ve ölüme dair pek çok şeyi siyah renk ile özdeşleştirmişlerdir (Rush, 1941: 5-7; Mutie, 2013: 37-39). Dölger'in antik yazarların ölüm ve siyah renk arasında kurdukları ilişkiye dair yaptığı araştırmalar da göstermiştir ki antik anlatılarda ölüm saati kara saat, ölüm günü ise kara gün olarak belirtilmiştir. Siyah ve ölüm arasındaki bu ilişkinin de ölümlerin batan güneşin, karanlığın diyarında yaşadığına inanan eski inançlardan kaynaklandığı düşünülmüştür (Dölger, 1918: 66-67; Rush, 1941: 5). İlk Hıristiyanlar için ise ölüm her şeyin sonu ya da bir hiçlik değildir. Metanetle katlanılacak ya da umutsuzluk içinde lanetlenen bir kötülük de değildir. Bizans terminolojisinde ölümün kesin ve belirli bir tanımı olmamakla birlikte genellikle

yaşamın sona ermesi, ruhun bedenden ayrılması, bir çeşit uykuya dalma ve genel olarak borçların ödenmesi gibi anlamları vardır. Yani ölüm bir son değil, insanın gelecekteki sonsuz ve mükemmel yaşamına doğru yaptığı uzun yolculuğun, kurtuluşun başlangıcıdır. Ruh, ölüm ile dünyasal bedeninden ve onun günahlarından kurtulur (Rush, 1941: 8-9; Plumpe, 1943: 177-179; Fedwick, 1976: 155; Kazhdan, 1991: 593).

Hıristiyan ölüm kavramı, ilk olarak Mesih tarafından dünyaya duyurulan, daha sonra ise kilise babaları ve kilise yazarları tarafından geliştirilen, genellikle arkeolojik kalıntılarda ve cenaze yazıtlarında gösterilen bir kavramdır. Ölüme karşı birçok açıdan putperestlikten farklı olan yeni bir bakış açısı getirilmiştir. Ölüm, putperestler için genellikle ötesinde hiçbir şeyin bilinmediği ve hiçbir şeyin beklenmediği, yaşamın son ve telafi edilemez bir bölümünü ifade ederken yeni inançta ölüm sonsuz bir uyku kavramına ve yeni bir hayırseverlik emrine dönüşmüştür (Rush, 1941: 1). Ölümün her ne kadar Adem ve Havva'nın işlediği ilk günahın bir cezası olduğu kabul edilse de tanrı sonraki dönemlerde insanlara ölümün üstesinden nasıl geleceklerini ve sonsuzluğa nasıl ulaşacaklarını öğretmek için Kurtarıcı İsa'yı göndermiştir. İsa onlara eğer tanrıyı severlerse ve günahlarından tövbe ederlerse ölümden kurtulabileceklerini öğretmiştir. Hıristiyan soteriolojisinin temel anlatısı da İsa'nın çarmıhta ölümü ve üç gün sonra dirilişidir. Ölüme karşı zafer kazanarak amacı inananlarını kurtuluşa götürmektir. Mesih'in ölüm ile ilgili öğretisinin en göze çarpan özelliği, ölümün sadece dirilişi bekleyen bir uyku olduğudur ki bu dirilişten kesinlikle şüphe yoktur. İsa bu şekilde dünyaya yeni bir ölüm kavramı da getirmiştir (Rush, 1941: 1,12; Booth and Tingle, 1986: 1).

İnsanlık tarihi boyunca ölüm farklı biçimlerde tanımlanmış ve algılanmış olsa da beden ve ruhtan yaratıldığına inanılan insanın, bedeni ölse de ruhunun yaşamını sürdüreceğine ve öteki dünyanın var olduğuna dair inanç hemen hemen tüm

inanç sistemlerinde ortaktır. Şanidar Mağarası'ndaki Orta Paleolitik Çağ'a ait Neandertal adamın iskeleti, ölümlerin bir düzen içinde gömülmesinin başlangıcı olarak kabul edilir. Aynı döneme ait Sungir kentinde bulunan iskeletlerin yanındaki mezar hediyeleri ölü kültürü yaklaşımının en erken kanıtları olarak görülür. Üst Paleolitik döneme gelindiğinde ölünün belirli bir pozisyonda yatırılışı, yanına hayvan kemikleri ve çeşitli kişisel eşyaların konması ölüm karşısındaki yaklaşımın daha bilinçli bir hale geldiğini gösterir. Arkeolojik veriler Neolitik Çağ'da evlerin tabanlarına gömülmüş ölümlerin yanlarına ritüel nesnelere, hayvan kemikleri ve aşı boyası bırakıldığını, ölümlerin de belli bir pozisyonda mezar çukuruna yerleştirildiğini göstermiştir. Kalkolitik Çağ ile birlikte yerleşim dışı gömüler görülmeye başlarken, Kalkolitik Çağ'dan sonra mezar alanları kentlerde oluşturulmaya başlanmıştır; önceki dönemlerde olduğu gibi ritüel nesnelere, süs eşyaları, silahlar, kemik ve taş eşyalar mezar hediyesi olarak mezarlara koyulmaya devam etmiştir. Erken Tunç Çağı'nda ölü yemeği geleneğinin gelenekselleşen bir ölü kültürü olmaya başladığı ifade edilir. İlk Tunç Çağı'nda da benzer uygulamaların devam ettiği, ölü kültürü ritüelleri kapsamında ölümler adına kurbanların kesildiği, bu kurbanların etlerinin bir bölümünün ölü yemeği olarak değerlendirilirken bir bölümünün ise tanrılara sunulduğu, sıvı sunumu kapsamında da içki sunumlarının yapıldığı yine arkeolojik çalışmaların bizlere sağladığı bilgiler arasındadır (Akçay, 2018: 253-257). Hitit tabletlerinde yer alan kralların cesetlerinin yakıldığına dair bilgiler Anadolu'da kremasyon geleneğinin de varlığını gösterir. Ölünün yakılarak defnedilmesi Yunan dünyasında da görülür ancak bununla birlikte inhumasyon geleneğinden de söz edilir. M.Ö. 8.-4. yüzyıllar arasında iki ölü gömme geleneği de uygulanmıştır. Yunan dünyasında bu, ilk aşama ya da ilk görevdir. Bundan sonra ölüm yıl dönümlerinde, doğum günlerinde ve bayramlarda da ölünün hatırlanıp anılması ile ölüye karşı son görev yerine getirilmiş olur. Roma'nın ölü gömme geleneğinde Yunan kültüründen etkilendiği kabul edilir. Roma ve İtalya'da hatta Roma idaresi zamanında Anadolu'da ölü yakmanın hakim olduğu devirde bile ölü

gömmeye usulü uygulanmıştır. Çünkü Roma döneminde de ölümlerin, ölü yakma töreninden sonra yer altında olması gerektiğine inanılmış ve kremasyon uygulaması bu dönemde de devam etmiştir.* Çok tanrılı bir yapısı olan Roma dininde temel amaç, tanrıların huzurunu sağlamaktır. Bu anlayış doğrultusunda da tanrılar için gerçekleştirilen ritüeller dini olarak gelişmiştir. Bayram, kurban gibi çeşitli ritüeller tanrıları sakinleştirmek için gerçekleştirilmiştir. Roma geleneğinde mezar, her ne koşulda olursa olsun ölümlerin ruhunun rahata kavuşması ve yakınlarının sorumluluklarını belirli günlerde yerine getirmesi için çok önemli bir araç sayılır. Bu sebeple Roma kültürü ritüelleri mezar başında gerçekleştirilir. Yahudiler ölü yakma uygulamasını reddetmişler ve ölümlerinin bedenlerini, yer altı galerilerindeki taşlara oyulmuş gizli yerlere yerleştirmeyi tercih etmişlerdir (inhumasyon). Ölümden sonra yeniden dirilişe inanan Hıristiyanlar da Yahudi geleneklerinden etkilenecek, mezarlıklara yakın yerlere, yasaların izin verdiği ölçüde, şehir sınırlarının dışında ve genellikle ana yollar boyunca uzanan büyük gruplar halinde mezar odaları inşa etmişlerdir (Aföldi-Rosenbaum, 1971: 9; Milburn, 1988: 19; Akçay, 2017: 99-121; Şahna, 2018: 597).

Rush, insan bedeninin işlevini bitirmesine rağmen ruhun varlığına devam ettiğine dair anlayışın Homeros öğretisinden türetilen ruh görüşü ile örtüştüğünü belirtir†. Ancak zamanla ruhun yok edilmezliğine ve ebedi yaşamına dair bir inanç gelişmiştir. Bu inançta ruhun bedeni terk ettiği ve tanrı ile birleşme yolunda kanatlandığı ve bedenden ayrıldıktan sonra ruhun güçlenerek yaşadığı ya da varlığını sürdürdüğü kabul edilir. Ölüm olayında ruh bedenden ayrılmaktadır ancak sonunda ruh bedeniyle tekrar bir araya gelecektir. Her ne kadar paganizmde de ruhun yaşadığına inanılsa da ruhun ölümsüzlüğü insanın ortak

* Büyük Konstantin'e kadar bütün imparatorlar Roma'da gömülmüştür. Bu nedenle imparatorluk mezarları sorunu doğuda hiç yaşanmamıştır. Örneğin Trajan, Kilikya'daki Selinus'ta ölmüştür ancak bu şehir onun sadece heeronu olmuş, Roma'daki geniş forumundaki sütun ise küllerinin bulunduğu yer olmuştur (Vermeule, 1968: 24).

† Bu konuda detaylı bilgi için ayrıca bkz. Homeros, *Odyssey IV*, 563-565.

kaderi olarak görülmemiŐtir. Buna göre ölümsüzlük tanrılarla eşit olan birkaç kişinin ayrıcalığıdır. Bu doktrin siyasi ve dini otorite dışında olan insanları bu anlayışın dışında tutarken doğunun gizem dinlerinin yeni öğretileri ile birlikte inananlara ölümsüzlük umudu ve lme karşı daha olumlu bir bakış açısı getirilmiştir. Eski paganizmde çok belirsiz ve melankolik olan mezarın ötesindeki yaşam inancı, kesin bir mutluluğa dair kendinden emin bir umuda evrilmiŐtir (Rush, 1941: 4-12; Kazhdan, 1991: 593).

Bizans'ın ölüm algısının Yunan-Roma felsefesinden kaynaklandığı kabul edilir. Ölümden sonraki dünyaya dair bazı inanç ve uygulamalar Hıristiyanlık tarafından dönüŐtürülerek devam ettirilmiŐtir. Örneğin lm ve ölümden sonraki yaşam erken dönemlerde bir gemi yolculuğu olarak sembolize edilmiştir[‡]. Mısırlılar için güneş tanrısı Ra, lenleri doğu göklerinde bulunan ller diyarına götürürken, Yunanlılar ve Romalılarda ise Charon'un götürdüğüne inanılmıŐtır. Hıristiyanlıkta ise ölüm tanrının bir emri olarak bir melek aracılığı ile gelmiŐtir. Bedeni ağız yolu ile terk ettiğine inanılan ruhun, cennete yükselirken Őeytanların kapılarından geçmesi gerekir ve bu kapı ya da geçiŐlerde l günahlarından dolayı yargılanır. Bu yolculukta ruha meleklerin eşlik ettiği kabul edilmiştir. Melekler ruha, cennete giden yolda karŐılaŐacakları tehlikeler boyunca eşlik etmiŐler ve onları diğer dünyaya götürürken kılavuzluk rolünü üstlenmiŐlerdir. Kilise ise ruhların gemisi olmuştur. Tanrının insanlara, ölümün üstesinden nasıl geleceklerini ve sonsuzluğa nasıl ulaşacaklarını öğretmek için Kurtarıcı İŐa'yı gönderdiğine inanılır. Mesih'in göğe yükseliŐinden sonra ise ruhları sonsuzluk için kurtarma görevi kiliseye geçmiŐtir. İŐa'nın ölümüne ve üç gün sonra yeniden diriliŐine yapılan vurgu ve bunun karisti ayini ile anılması ölüm ve anmanın Hıristiyanlığın tam da kalbinde

[‡] Hıristiyanlar yaŐamı, ruhun kilise gemisiyle yaptığı bir yolculuk olarak temsil etmişlerdir. Rota cennetteki barıŐ limanına doğrudur. Mezar taŐlarındaki çok sayıda ilginç, sembolik gemi tasvirinden de anlaşılacağı üzere ölüm bu yolculuğun son aŐamasıdır. Konu ile ilgili daha detaylı bilgi için ayrıca bkz. Rush, 1941: 44-52; Plumpe, 1943: 178.

yattığını göstermektedir (Rush, 1941: 28,29,44,50; Walter, 1976: 113-127; Booth and Tingle, 1986: 1; Kazhdan, 1991: 594).

Hıristiyanlar, gelecekteki varoluşun şekilsiz ya da ruhani değil bedensel bir yaşam olacağı inancına sarılmışlardır. Bu inanç Mesih'in enkarnasyonu ve bedensel diriliş dogmalarından türetilmiştir. Bu nedenle Hıristiyanlar ölümlerinin fiziksel kalıntılarının yeniden dirilecekleri güne kadar iyi korunması gerektiğine inanmışlar, Romalıların kremasyon geleneğini, bedenlerinin tekrar diriltmesini engelleyeceği korkusuyla reddetmişlerdir. Burada ruhun bedenden ayrılması söz konusudur ancak bu ayrılış geçici görülür, çünkü ruhun bedeni ile tekrar birleşeceğine inanılır. Çünkü Hıristiyanlar için ölüm sadece geçici bir uykudur ve gömülme yeri de geçici bir ev, bedenin dirilişini beklediği bir dinlenme yeridir (Booth and Tingle, 1986: 1; Kazhdan, 1991: 593-594)

Diriliş inancı özellikle geç antik dönemden itibaren Hıristiyan inancının önemli bir unsuru olmuştur. Erken dönemlerde katakomp resimlerinde ya da lahitler üzerindeki kabartmalarda da görsel olarak ifade edilen bir umutken sonraki dönemlerde de kilise duvar resimlerinde, bani portrelerine eşlik eden kitabelerde, mezar yazıtlarında ve dualarda da varlığını sürdürmüştür.

3. IHLARA VE BELİSİRMA YERLEŞİMLERİ KAYA KİLİSELERİNİN GÖMÜ ALANI OLARAK KULLANIMI

Bizans'ın ölüm algısı, ölümden sonraki yaşam düşüncesi ve yeniden diriliş beklentisi ölünün anılmasında etkili olduğu gibi gömülme yerinin tercihinde de etkili olmuştur. Bu nedenle olmalıdır ki Hıristiyanlar son yargı ve yeniden diriliş gününü kilisenin koruyuculuğu ve duaları altında beklemek istemişler, kilise ve şapelleri gömü alanı olarak kullanmışlardır.

Geç Roma ve erken Bizans yasaları kilise içinde gömülmeyi yasaklasa da arkeolojik veriler bu yasalara uyulmadığını gösterir.⁵ 313 yılında imzalanan Milano Fermanı ile Hıristiyanlığın meşruiyet kazanmasından sonra özellikle serbest haç plan dini yapılarda ve gömü ile ilgili martiryon, anı ve ziyaret yapılarında sıklıkla uygulanmaya başlanmıştır. Haç planının mezar yapısı ya da odalarında benimsenmesinin insan bedeninin yeniden dirileceği günü Kutsal Haç'ın koruyuculuğu altında bekleme isteğinden kaynaklandığı ifade edilir (Downey, 1959: 27-28; Pekak, 2008: 86-87). Bir kilisede gömülü olma isteğinin başkent ya da imparatorlukta en önemli ve en erken kanıtı serbest haç planda inşa edilen Konstantinopolis Kutsal Havariler Kilisesi'dir. Büyük Konstantin'den başlayarak imparatorlar, imparatorluk mezarlarının değerli bir yerde bulunması gerektiğinin önemini anlamışlar ve Konstantin'den (311-337) VIII. Konstantin'e kadar (1025-1028) Bizans İmparatorları, imparatorluk ailesi üyeleri, piskoposlar imparatorluk mousoleumu olarak kullanılan ve ayrıca saray merasimleri için de önemli bir yere sahip olan Kutsal Havariler Kilisesi'ne gömülmüşlerdir (Downey, 1959: 27-51; Chitwood, 1986: 204). Muzaffer haçın sembolik önemi, 382 yılında Milano'daki Aziz Ambrosios tarafından kurulan Havariler Kilisesi'nin ithaf yazısında da vurgulanmıştır. Birkaç yıl sonra, İmparatoriçe Eudoxia, Gazze'de inşa edilecek kilisenin haç biçiminde olmasını emretmiştir. Ravenna'daki Galla Placidia'nın mezarı beşinci yüzyılda bir mezar ya da anı yapısında haç planın hala tercih edildiğini göstermektedir (Strzygowski, 1903: 137; Ramsay ve Bell, 1909: 344-345; Downey, 1959: 27-28; Doğan, 2008: 61; Marinis, 2009: 151). İhlara ve Belısırma yerleşimlerinde de tespit edebildiğimiz kadarıyla altı serbest haç planlı kilise, bir mezar odası bulunmaktadır. Kiliselerin ve ek mekanlarının içi çoğunlukla toprak ile dolu olduğundan mezarların sayısı ve konumları tam olarak tespit edilememiştir

⁵ Erken imparatorluk döneminde, ibadet mekanları içinde mezarlar yasaklanmıştır. I. Iustinianus ve VI. Leo dönemlerinde de bu yasaklar devam etmiştir. VI. Leo'nun 9. yüzyıl Basilika'sı, kutsal bir kiliseye kimsenin gmlmemesi gerektiğini ilan etmiştir (Grierson, Mango ve Sevcenko: 1962, 25; Marinis, 2009: 150.)

ancak Kilise 4'ün kuzey ve güney haç kollarında arkosolium tipinde iki mezarın bulunduğunu düşünmekteyiz. Yılanlı Kilise'nin portikosunun batı duvarında bir arkosolium tipi mezar net bir şekilde görülebilirken ayrıca narteksin kuzey duvarındaki kapı ile ulaşılan kuzey güney doğrultusunda dikdörtgen planlı bir mezar odası bulunmaktadır. Kilise 16'nın giriş bölümünde bir zemin mezarı kolaylıkla seçilebilmektedir ancak kilise içinde ve haç kollarında bir mezarın varlığına dair herhangi bir veri tarafımızdan tespit edilememiştir. Benzer şekilde Sümbüllü, Ağaçaltı ve Küçük Ala Kilise'de mevcut durumda mezarlar tespit edilememektedir. Ancak bu yapılarda da arkosolium, zemin mezarı ya da mezar odası şeklinde mezarların olması olasıdır. Ayrıca vadiye tespit ettiğimiz kayaya oyma bir yapı kompleksi olan KOM 5'in alt katındaki haç planlı Mekan 5'in gömü işlevli olarak kullanıldığı kanaatindeyiz. Yapılacak temizlik çalışmaları ile bu mezarlar açığa çıkarılabilecektir.**

Resim 1. Belısırma, Kilise 4, Apsise Bakış (Şahna arşivi, 2014)

** Kiliselerin resim ve çizimleri için bkz. Şahna, 2018: 324-380, 490-495.

Resim 2. Ihlara, Yılanlı Kilise, Mezar odası kuzeye bakış (Şahna arşivi, 2014)

Bizans mimarisinde hemen hemen birbirine yakın yüzyıllarda farklı bir plan tipinin de mezar ya da anma kiliselerinde tercih edildiğini görürüz. Kappadokia'da hem kagir hem de kayaya oyma kiliselerde örneklerine rastladığımız bu yapı tipi iki nefli plandır. Mezar kilisesi olarak da tanımlanan bu yapı tipinde kuzey nefin defin ya da mezar alanı olduğu güney nefin ise apsis ile sonlanmasından dolayı asıl nef olduğu ifade edilse de günümüze ulaşan örneklerin tamamının bu düzenlemede olmadığı görülür. İki nefli kiliselerin erken örneklerini kagir yapılar oluşturur.^{††} Kilise 18 olarak isimlendirdiğimiz iki nefli mezar kilisesinin içinde mezar yoktur, ancak girişinde arkosolium tipinde ve özellikle kilisenin çevresinde, zemine oyulmuş çok sayıda mezar bulunmaktadır. Ihlara'daki Ballı Kilise'nin kuzey nefi mezar, güney nefi ise ayin için kullanılmıştır. Ayrıca güney nef naosunun zemininde de mezarlar yer almaktadır, ancak bu mezarların ne zaman oyulduğu bilinmemektedir. Ballı Kilise'nin oyulduğu kaya kütesinin dışında da çok sayıda mezar tespit edilmiştir. Eski (Kara) Baca Kilisesi'nin naos güney duvarında arkosolium tipinde mezarlar bulunurken, güneyinde mezar şapeli, şapelin

^{††} İki nefli kiliselerin mimari ve litürjik değerlendirmesi için ayrıca bkz. Şahna, 2018: 251-323, 518-524; Coşgunaras, 2021: 562-575.

batısında ise olasılıkla sonradan oluşturulmuş ve M2 olarak isimlendirdiğimiz zemin mezarlarının bulunduğu bir mekan yer alır.**

Resim 3. Belisırma, Kilise 18 Giriş ve Çevresindeki Mezar Oyukları (Şahna arşivi, 2015)

Resim 4. Ihlara, Ballı Kilise, Güney Neften Kuzeye Bakış (Şahna arşivi, 2014)

** Eski (Kara) Baca Kilisesi bilimsel yayınlarda iki nefli kilise plan tipinde değerlendirilmektedir (Ötüken 1990). Kilisenin günümüze sadece tek nefi ulaşmıştır, güneyinde ise mezar şapeli bulunmaktadır. Naosun kuzeyi uçmuştur, dolayısıyla bu yönde bir nefin daha olup olmadığı anlaşılamamaktadır. Ancak eğer ikinci neften kastedilen güneydeki mezar şapeli ise kanaatimizce bu yapı güneyinde bir mezar şapeli olan tek nefli kilise olarak değerlendirilmelidir.

İhlara'da tespit ettiğimiz ve Kilise 14 olarak isimlendirdiğimiz kilisenin güney nefi mezar alanı olarak kullanılmıştır. Güney nefin güney ve batı duvarlarındaki arkosoliumlarda birden fazla mezar bulunduğu anlaşılmaktadır. Pürenli Seki Kilisesi olasılıkla ilk oyumda tek nefli olan ancak sonraki dönemde iki nefli plana dönüştürülen bir kilisedir. Güneye eklenen ikinci nefte mezar tespit edilemediği için hangi işlevle kullanıldığı şu aşamada anlaşılamamıştır. Yapı iki nefli bir plana dönüştürülmeden önce naosunun hem ayin hem de gömü alanı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Naosun kuzey duvarında arkosoliumlar bulunur. Kilise ayrıca narteksin güneyindeki dikdörtgen planlı bir mezar odasına da sahiptir.^{§§} İki nefli kiliseler içinde mezar yazıtı ya da dua kitabesi ile günümüze ulaşan Alçak (Alaca) Kaya Altı Kilisesi ayrıca önem taşır. Orijinalde tek nefli olan kilisenin naosunun kuzeyine küçük bir nef eklenerek yapının iki nefli bir plana kavuşturulduğu görülmektedir. Bu açıdan ilk oyumda iki nefli bir mezar kilisesi olmadığı açıktır ancak yapının giriş mekanında günümüze ulaşan duvar resimleri ve yazıtlar yapının aynı zamanda bir gömü alanı olarak kullanıldığını ve Bizans ölüm düşüncesine uygun olarak diriliş beklentisini göstermektedir. Batı duvarda: "Tanrının hizmetkarının huzuru için, Rahip Ioannes" yazılıyken doğu duvardaki yazıtlar: "*Tanrı hizmetkarının günahlarının affı için, Theodosios*" "*O Plakidas, neden bana zulmediyorsun? Ben dünyanın ve yeniden dirilişin ışığıyım*" şeklinde tercüme edilmiştir.^{***}

^{§§} Vadide iki nefli plan tipinde tespit edilen kilise sayısı sekizdir, ancak ilk oyumdan itibaren iki nefli olarak oyulduğunu düşündüğümüz yapı Kilise 2'dir. Konu ile ilgili ayrıntılı değerlendirmemiz için bkz. Coşgunaras, 2021: 562-575.

^{***} Yazıtlar 2015-2016 yıllarında Oxford Üniversitesi ziyaretçi araştırmacısı Eftymios Rizos tarafından okunmuş, tarafımızdan Türkçeye çevrilmiştir.

Resim 5. Alçak (Alaca) Kaya Altı Kilisesi, Giriş Mekanı Batı Duvar Mezar Yazıtı (Şahna arşivi, 2015)

Resim 6. Alçak (Alaca) Kaya Altı Kilisesi, Giriş Mekanı Doğu Duvar Mezar Yazıtı (Şahna arşivi, 2015)

Mezar ve anı yapısı ya da gömü alanı olarak kullanılan kilise plan tipleri sadece serbest haç ve iki nefli plan değildir. Kutsal Havariler Kilisesi'nden sonra imparatorlar Konstantinopolis'te kendi yaptırdıkları diğer kilise ve manastırlara gömülmeye başlamışlardır (Downey, 1959: 27-28). İlk defa Romanos I. Lekapenos (920-944) Kutsal Havariler Kilisesi dışında bir yeri, Myrelaion Manastırı'nın kapalı Yunan haçı planlı kilisesini gömü alanı olarak seçmiştir (Chitwood, 1986: 204).⁺⁺⁺

⁺⁺⁺ 920 yılında, daha erken tarihli merkezi bir yapının üzerine inşa edilmiş sarayın yanına mezar kilisesi olarak inşa edilen kiliseye 922 yılında Romanos'un eşi Theodora gömülür. Bundan kısa bir süre sonra İmparator, Mamas Manastırı'ndan üç lahdi buraya getirtir. Hem

Özellikle 11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren imparatorluk gömü alanları ya da mezarları imparatorların ve onların yakın akrabalarının anılmasına odaklanmıştır.^{***} Alexios Komnenos'un annesi Anna Dalassena Pantepoptes Manastırını kurmuş, orada inzivaya çekilmiş, ölmüş ve muhtemelen orada gömülmüştür.^{§§§} Vadinin kapalı Yunan haçı planlı kiliselerinde arkosolium, mezar şapeli, mezar odası, parekklesion ve zemin mezarları olmak üzere aynı plan tipindeki kiliselerde farklı gömü alanlarının yer aldığı görülmektedir. Belısırma'da yer alan ve yayınlarda manastır olarak tanımlanan Direkli Kilise'nin güneyi tek nefli bir mezar şapelidir. Şapelin güney duvarında derin bir arkosolium içinde mezarlar bulunur. Şapelin batısında, narteks ile bağlantılı ayrı bir gömü alanı bulunmaktadır ki bu bölümün güneyinde arkosolium tipi mezar, zemininde ise çok sayıda yetişkin ve bebek mezarı görülür. Naosta mezara rastlanmamıştır ancak nartekste mezarların olması muhtemeldir. Vadinin bir diğer kapalı Yunan haçı planlı kilisesi Ala Kilise'nin kuzey batısında, doğu batı doğrultusunda dikdörtgen planlı bir parekklesiondan başka mezar görülememiştir. Karanlık Kilise ve Kilise 17 olarak isimlendirdiğimiz kapalı Yunan haçı kiliselerde ise mezar odaları bulunmaktadır.

oğulları Khristophoros ve VII. Konstantinos hem de kendisi buraya gömülür. Yapı ve mezarları ile ilgili bilgi için bkz. Millingen, 1912: 196-200; Striker, 1932.

^{***} Bu uygulama Hıristiyanlığın erken dönemlerindeki bir azinin mezarının yakınına defnedilme geleneğinin bir devamı gibi yorumlansa da aslında zengin ve güçlü kişiler söz konusu olduğunda yasalara da riayet edilmediğinin başka bir ifadesi olarak da yorumlanmıştır (Marinis, 2009: 151).

^{§§§} Konstantinopolis'te yer alan Pantepoptes Manastırını da orta Bizans döneminin kapalı Yunan haçı plan tipinde inşa edilen kiliseleri arasındadır.

Resim 7. Kilise 17, mezar odası (Şahna arşivi 2016)

Kayaya oyma mimaride en çok tercih edilen ve bu nedenle en sık karşılaşılan plan tipi tek nefli plandır. Kolaylıkla kayaya oyulabilen bu yapı tipinin bölgede yaşayan küçük dini toplulukların ve inzivaya çekilen kişilerin ibadetleri için en uygun mimari çözüm olduğu belirtilir. Ayrıca manastır yapılarındaki küçük kiliselerde ve çoğunlukla mezar şapellerinde bu plan tipinin uygulandığı kabul edilir (Epstein, 1979: 35; Ötüken, 1987: 26). Sadece Ihlara ve Belisırma yerleşimlerinde tespit edebildiğimiz tek nefli kilise sayısı yirmi birdir. Bunun dışında tek nefli mezar şapelleri de vadede yaygındır. Kiliselerin naos, narteks ve giriş mekanları, arkosolium ve zemin mezarı tipindeki mezarlara ev sahipliği yapmaktadır. Naos duvarlarındaki arkosolium mezarlar bazı örneklerde kuzey ya da güney duvarlardan sadece birinde yer alabilirken her iki duvarda olduğu örnekler de mevcuttur. Arkosoliumlar çoğu örnekte tek bir mezar ihtiva edecek derinlikteyken, Kilise 11’de bir mekanı andıracak derinliktedir ve birden fazla mezar içermektedir. Kilise 3, Karagedik a ve b kiliselerinin batısında kuzey güney doğrultusunda dikdörtgen planlı ve naostan daha geniş tutulmuş narteksleri yer alır. Her üç kilisede de narteksler kuzey ve güneyde birer arkosolium ile son bulmaktadır. Nartekslerin bu kadar geniş tutulmaları, birer arkosolium ile son bulmaları ve çok sayıda zemin mezarına sahip olmaları en başından gömü alanı olarak tasarlandıklarını düşündürmektedir. Bunun dışında ayrıca mezar odası ve mezar şapeline sahip olan kiliseler de vardır. Bezirana ve Kuzey Ambar kiliselerinin

naoslarının güneyinde birer mezar odası, Karagedik c Kilisesi'nin güneyinde bir mezar şapeli, Kokar Kilise'de ise naosun güneyinde iki nefli bir mezar şapeli bulunur. Kokar Kilise mezar şapelinin zemininde mezarlar bulunur.

Tek nefli kiliseler içinde, kiliselerin gömü alanı olarak kullanımlarını destekleyen yazıtların bulunması da önemlidir. Karagedik c Kilisesi ve Eğri Taş Kilisesi kiliselerin gömü alanı olarak kullanımlarının yazılı kanıtları ile de günümüze ulaşmışlardır. Tek nefli, uzunlamasına dikdörtgen planlı Karagedik c Kilisesi'nin güneyinde doğu batı doğrultusunda dikdörtgen planlı mezar şapeli, şapelin güneyinde de iki mezar bulunmaktadır. Kilise naos ile mezar şapelinin ayıran kemer iç yüzeyindeki yazıtları ile günümüze ulaşmıştır.

Resim 8. Karagedik c Kilisesi, Kemer İç Yüzeyi, Üst Seviyedeki Yazıt (Şahna arşivi, 2014)

*“Muzaffer Mesih! Ölüm gençliği tanımaz, merhametsiz olduğu için tüm gençliği yok eder. Bu dünyadayken yaşamımızın kutsiyetini korumak değişmez bir kuraldır. Çünkü Tanrı bize gençliğin kalıcı olmadığını öğretir ve güç [.....]****”*

**** Yazıtın devamı tam olarak okunamamıştır. Okunabilen kelimelerden yazıtın “güç biter/gider, çünkü herkes ölümlüdür/ölür” şekline devam ettiğini düşünmekteyiz.

Resim 9. Karagedik c Kilisesi, Kemer iç Yüzeyi, Alt Seviyedeki Yazıt (Şahna arşivi, 2014)

“Tanrının hizmetkarının ebedi istirahati için, Konstantinos, O Temmuz ayında uykuya daldı (...) (...) yazılıdır (Şahna ve Soykan, 2018: 105-118).

Vadide çok sayıda mezar içeren kiliselerden birisi de Eğri Taş Kilisesi’dir. Kilise, içinde bulunduğu yapı topluluğu ile birlikte adeta bir nekropolü andırmaktadır. Kilisede çok sayıda arkosolium, zemin mezarı ve tespit edebildiğimiz kadarıyla bir adet mezar odası bulunmaktadır. İki katlı olduğunu düşündüğümüz kilisenin alt katında (M1) kuzey, doğu ve güney duvarlarda arkosolium tipinde mezarlar yer alırken, kilisenin güneyindeki M2, M3, M5 ve M8 mekanlarında arkosolium ve zemin mezarları bulunur. M6 mekanı ise arkosolium mezarlar içeren bir mezar odasıdır. M1 mekanındaki arkosolium tipindeki mezarlar yazıtları ile günümüze ulaşmıştır.^{****}

^{****} Tek nefli kiliselerin resim, çizim ve mimari değerlendirmeleri için bkz. Şahna 2018, 37-250, 512-518.

Resim 10. Eğritaş Kilisesi, M1 Mekanı, Doğu Duvar Arkosoliumu ve Yazıtı (Şahna arşivi, 2016)

“Theotokos’un kilisesinin rahibi, keşiş Petrus’un mezarı”

Resim 11. Eğri Taş Kilisesi, M1 Mekanı, Güney Duvar Arkosoliumu ve Yazıtı (Şahna arşivi, 2016)

“Tanrının hizmetkârı Theognoste burada yatar, burada beni Şubat ayının onuncu gününde kim bıraktı”

Vadinin düzensiz çokgen planlı tek yapısı Kırk Dam Altı Kilisesi'nde de arkosolium tipi mezarlar ile zemin mezarları görülür. Naosun batı ve kuzey duvarlarında

g6rölen arkosolium tipi mezarlar resim programını kesintiye uğratmaktadır. Bu durum mezarların sonradan oyulduğunu d6şündürmektedir. Sonradan oyulan arkosoliumlar yapının planını da etkilemiş olmalıdır. Orijinalde dikdörtgen ya da kareye yakın dikdörtgen bir plana sahip naos, duvarlara sonradan oyulan mezar nişleri ile düzensiz çokgen bir plana kavuşmuş olmalıdır. Ayrıca kilisenin güneyinde aynı kaya kütesine oyulmuş onlarca mezar tespit edilmiştir. Kilisenin güneyi vadinin adeta mezar alanı gibidir. Olasılıkla sonradan oyulan bu mezarlar, aynı Ballı Kilise’de olduğu gibi, ölümden sonra dua beklentisinin, bir mezar kilisesine yakın olarak karşılanmak istenmesinin bir belirtisi olmalıdır. Mezarların yönelişlerinde tamamen topografyaya bağlı kalındığı ve mezarın oyulduğu zemin ve mekan neye izin verdiyse ona uyulduğu görölmektedir. Kilise 9 gibi bazı kiliselerin başlangıçta sadece bir ibadet mekanı olarak tasarlandığı, sonradan mezarların eklenmesiyle mezar kilisesine dönüştürüldüğü örneklere de yerleşimlerde rastlanmaktadır.

Kappadokia manastırlarına ait herhangi bir yazılı metin ya da typikon günümüze ulaşmamıştır ancak yukarıda da örneklediğimiz gibi bani kitabeleri, dua yazıtları ve mezarlar kilise içine gömölme geleneğinin başkent dışında da devam ettiğini göstermektedir. Mezar yazıtlarında ya da dua kitabelerindeki yeniden diriliş umudu ve bu doğrultudaki dua beklentileri, ibadet mekanları içindeki mezarlar, imparatorluğun farklı kesimlerinden kilise patronlarının, ruhban sınıfından olan olmayan pek çok Hıristiyanın gömü yeri tercihlerinde hangi düşünce ve inanışların etkili olduğu hakkında bilgi sağlamaktadır. Örneğin mezar yazıtlarında sıklıkla rastlanılan “Her kim bunu okursa, bizim için dua etsin” ifadesi keşişlerin, din adamlarının, ruhban sınıftan olmayan kişilerin kiliseler aracılığı ile ölümden sonra anılmak istediklerinin göstergesi olarak kabul edilir (Teteriatnikov, 1996: 181-182; Morris, 2002: 128,129; Şahna, 2018: 598, 610). Eğri Taş Kilisesi naos doğu duvarı

ekseninin güneyinde “hepiniz onun için dua edin” sözleri ile son bulan bani kitabesi ise dua beklentisinin başka bir ifadesidir.^{****}

Ihlara ve Belısırma yerleşimlerinin kayaya oyma kiliseleri gerek başkent gerekse diğer eyaletlerdeki kiliselerde olduğu gibi gömü alanı olarak kullanılmıştır. Bu kullanım günümüze ulaşan mezarların yanı sıra bani kitabeleri ve mezar yazıtları ile de kanıtlanmış durumdadır. Bizans mimarisindeki tüm gömü ve mezar tipleri Ihlara Vadisi kiliselerinde de uygulanmıştır ancak gömü mekanları, kiliselerin plan tipleri ile bir tutarlılık sergilememektedir. Aynı plan tipinde farklı konumda farklı mezar tipleri ile karşılaşılabilmiştir. Ancak mezar odası ve şapellerin genellikle naos ya da nartekslerin güneyinde konumlandığı dikkat çekmiştir. Bizans mimarisinde mezarların naosta bulunması yasaklanmıştır. Bu nedenle özellikle narteksler ve litürjik açıdan ikincil öneme sahip birimler kilise patronlarının mezarları için seçtikleri birimler olmuştur. Ihlara ve Belısırma yerleşimlerinde narteks ve giriş mekanları da arkosolium ve zemin mezarlarına ev sahipliği yapmıştır, ancak tek ve iki nefli kiliselerde naos duvarları ve zeminleri de mezar alanı olarak kullanılmıştır.

4. TARTIŞMA ve SONUÇ

Bizans geleneğinde, gelecekteki diriliş beklentisi ile ilişkili olarak, ölen kişinin prothesis süresince doğuya bakacak biçimde yatırıldığı, yine tabutunun da doğuya bakacak şekilde yerleştirildiği bilinmektedir.^{§§§§} Vadideki arkosolium, mezar odası,

**** Yazıtın tam metni için bkz. Şahna, 2018: 140.

§§§§ Antik çağlardan beri prothesis, cesedin başı doğuya bakacak şekilde düzenlenmiştir, ancak nedenleri yüzyıllar içinde değişiklik göstermiştir. Örneğin Yahudiler gibi Hıristiyanlar da İncil’deki Cennet’in Doğu’da olduğuna inanmaktadırlar. Modern Yunanlılar ölüyü doğuya bakacak şekilde yatırma geleneğini açıklamak için çeşitli teoriler geliştirmişlerdir. Bunlar arasında “güneş doğudan doğar”, kişi Doğu’ya bakarken kendisini kutsar” ve “Kutsal Kabir Doğu’dadır” gibi teoriler vardır. Kilise babaları ise farklı açıklamalar getirmiştir. Örneğin Chrysostomos “tabutu Doğu’ya bakacak şekilde düzenleriz, bu şekilde yaklaşan dirilişe işaret ederiz” derken bu geleneği soterioloji doktrini ile ilişkilendirir. Nyssa’lı Gregorius ve Büyük Basileius’un kardeşi Aziz Makrina, ölüm anında kendi bedenini

mezar şapeli ve parekklesion tipindeki mezarlardaki naaşlar bu uygulama ile paralel olarak doğu-batı doğrultusunda uzanırken özellikle naos ve giriş mekanı zeminlerinde ve kiliselerin yakın çevresinde kuzey-güney doğrultusunda yerleştirilmiş mezarlar olduğu görülmüştür. Kırk Dam Altı Kilisesi bir mezar kilisesi olarak kabul edilmekle birlikte gerek arkosolium mezarlarının gerekse de kilisenin güneyinde aynı kaya kütesine oyulmuş mekanlardaki mezarların doğu-batı doğrultusunda yerleştirilmediği ya da yüzlerinin doğuya bakmadığı görülmektedir. Benzer şekilde Karagedik b Kilisesi'nin güneyindeki mezarlar, Kilise 3 ve Ballı Kilise'nin dışında, ancak aynı kaya kütesine oyulmuş mezarlarda naaşların yüzleri doğuya bakmamaktadır. Ihlara ve Belisırma yerleşimlerinde sivil yaşam alanlarını tespit etmiş olmamız Ihlara Vadisi'nin tümüyle kilise ve ibadet mekanlarından ibaret, salt dini karakterli bir yerleşim olmadığını göstermiştir****. Vadinin geçici ve sürekli yerleşenlerinin olduğunu yazıtlar ve mimari veriler doğrultusunda söyleyebilmekteyiz. Yerleşimlerde varlıklı ailelerin varlığını kanıtlayacak sivil yaşam alanlarının yanı sıra orta ve alt sınıfa ait olabilecek yaşam alanları da bulunmaktadır. Bu sivil yaşam alanları arasında doğrudan bir kilise ile ilişkisini kurabildiklerimiz olduğu gibi herhangi bir ibadet mekanı ile bağlantılandıramadığımız örnekler de bulunmaktadır. Örneğin Belisırma'da yer alan Kilise 3 kaya kütesine basitçe oyulmuş duvar resimsiz bir kilisedir. Yapıda sadece aşı boyası ile yapılmış bezemeler görülür. Bu kilisenin yakınında tespit ettiğimiz ve konut olduğunu düşündüğümüz yapı topluluğunun, Kilise 3 ile bağlantılı olduğunu hatta konutta yaşayan ailenin aile kilisesi olduğunu düşünmekteyiz. Benzer şekilde Direkli Kilise, Kuzey Ambar, Bahattin Samanlığı, Eğri Taş, Karanlık Kale gibi yapı toplulukları net bir şekilde bir konut ile ilişkilendirebildiğimiz dolayısıyla da aile kilisesi olarak tanımlayabileceğimiz

tamamen düzenlemiştir. Ayrıca ölüm yatağını doğuya çevirmiştir, böylece son dualarını Tanrı'ya dönük olarak edebilecek ve ölüm anında O'na bakabileceklerdir çünkü İsa'nın ikinci gelişi doğudan olacaktır (Kyriakakis, 1974: 55).

**** Yerleşimlerde tespit edilen kayaya oyma sivil yaşam alanları için bkz. Şahna, 2019.

yapılardır. Bu yapılar aile fertlerinin naaşlarına da ev sahipliği yapmış ve ölümden sonraki anma ritüelleri bu kiliselerde gerçekleştirilmiş olmalıdır. İlk aşamada aile fertleri arkosoliumlara, şapellere, mezar odalarına, nartekslere Bizans geleneklerine uygun bir şekilde gömülürken, sonraki nesiller olasılıkla topografyanın ve mekanın elverdiği ölçüde kiliselerin içinde ya da çevresinde kendileri için yer bulabilmişlerdir. Bunların da kiliselerin etrafındaki arkosoliumlar ve zemin mezarları olabileceğini düşünmekteyiz. Ancak bu mezarların sayıları kiliseler içindeki mezarların sayısından çok daha fazladır, bu nedenle bu mezarların sadece orada gömülü ailelerin varislerine değil aynı zamanda vadinin diğer yerleşenlerine de ait olabileceği ihtimali üzerinde durmaktayız. Olasılıkla bu mezarlar için doğu-batı doğrultusunda oyulabilecek bir yer aramaktan ziyade o kilise içinde ya da yakınında bir şekilde gömülü olmakla ilgilenmiş olmalıdırlar. Bu noktada orijinalde mezar mekanına (arkosolium, parekklesion, mezar şapeli, mezar odası) sahip olan kiliselerde ölünün yüzünün doğuya baktığı ve bu şekilde Bizans'taki ölü gömme geleneğinin sürdürüldüğünü, sonradan eklenen mezarlarda ise tamamen topografyaya bağlı kaldığını söyleyebiliriz. Belki de önemli olan bedenın yeniden dirileceği günü kutsal bir yapının içinde ya da yakınında bekleyebilmek, o zamana kadar kilisede gerçekleştirilecek anma ritüelleri ve edilecek dualar yoluyla manevi kurtuluşa erebilmektir. Bu beklenti, ölümün bir uyku olarak algılanışı ve yeniden diriliş umudu mezar yazıtlarında da açıkça ifadesini bulmuştur.

Çıkar Çatışması Bildirimi:

Makalenin araştırılması, yazarlığı ve / veya yayınlanmasına ilişkin herhangi bir potansiyel çıkar çatışması yoktur.

Destek/Finansman Bilgileri:

Bu makalenin araştırılması sürecinde Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nden alınan bir aylık depremzede bursu kapsamında aynı enstitünün kütüphanesinde çalışılmıştır. Ayrıca arazi çalışmaları sürecinde Aksaray Müze Müdürlüğü her türlü doküman sağlanması konusunda yardımcı olmuşlardır.

Etik Kurul Kararı:

Bu araştırma için etik kurul kararına ihtiyaç bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Aföldi-Rosenbaum, E. (1971). Anamur Nekropolü. Ankara: Türk Tarih Kurumu
- Akçay, T. (2017). Yunan ve Roma'da Ölü Kültü. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Akyürek, E. (1996). Bizans'ta Sanat ve Ritüel. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Booth, P. ve Tingle, E. (1986). "Introduction: Dying, Death, and Commemoration, 1350-1700." A Companion to Death, Burial and Remembrance in Late Medieval and Early Modern Europe, c. 1300-1700, ed. P. Booth and E. Tingle, 1-30.
- Chitwood, Z. (1986). "Dying, Death and Burial in the Christian Orthodox Tradition: Byzantium and the Greek Churches, ca. 1300-1700." A Companion to Death, Burial and Remembrance in Late Medieval and Early Modern Europe, c. 1300-1700, ed. P. Booth and E. Tingle, 199-224
- Coşgunaras, H. (2021). "Kapadokya Bölgesi, Ihlara Vadisi'ndeki Bizans Dönemi İki Nefli Kaya Kiliselerinde Mimari Düzenleme." XXIII. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, Bildiriler. Trakya Üniversitesi, Edirne 6-8 Kasım 2019: 562-575.
- Doğan, S. (2008). Kızıl Kilise. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları
- Downey, G. (1959). "The Tombs of the Byzantine Emperors at the Church of the Holy Apostles in Constantinople." The Journal of Hellenic Studies 79: 27-51.
- Epstein, A. W. (1979). "The Problem of Provincialism: Byzantine Monasteries in Cappadocia and Monks in South Italy." Journal of the Marburg and Courtauld Institutes 42. 28-46.

- Fedwick, P. J. (1976). "Death and Dying in Byzantine Liturgical Tradition." *Eastern Christian Review* 8: 152-161.
- Grierson, P., Mango, C., and Sevckenko, I. (1962). "The Tombs and Obits of the Byzantine Emperors". *Dumbarton Oaks Papers* 16: 1+3-63.
- Kazhdan, A. P. (1991). "Death". *The Oxford Dictionary of Byzantium*: 593-594.
- Kyriakakis, J. (1974). "Byzantine Burial Customs: Care of the Deceased from Death to Prothesis." *The Greek Orthodox Theological Review* XIX: 37-72.
- Maleon, B-P. (2010). "Imperial Death in Byzantium: A Preliminary View on the Negative Funerals." *Transylvanian Review* XIX: 9-32.
- Marinis, V. (2009). "Tombs and Burials in the Monastery tou Libos in Constantinople." *Dumbarton Oaks Papers* 63: 147-166.
- Milburn, R. (1988). *Early Christian Art and Architecture*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Millingen, A. V. (1912). *Byzantine Churches in Constantinople. Their History and Architecture*. London: Macmillan and Co., Limited St. Martin's Street.
- Morris, R. (2002). *Monks and Laymen in Byzantium 843-1118*. Cambridge University Press
- Mutie, J. (2013). "Death in Second-Century Christian Thought." Ph.D. diss., Dallas Theological Seminary.
- Oikonomides, N. 1992. "The Dedicatory Inscription of Eğri Taş Kilisesi (Cappadocia)." *Harvard Ukrainian Studies* 7: 501-506.
- Ötügen, S. Y. (1982). "Zweischiffige Kirchen in Kappadokien und in den angrenzenden Gebieten." *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*

(XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, 4-9 Oktober, Wien) 32/4: 543-552.

Ötüken, S. Y. (1987). Göreme. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Ötüken, S. Y. (1990). Ihlara. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Pekak, M. S. (2008). "Kappadoki'da Bizans Dönemine Ait Haç Planlı İki Kilise". *Sanat Tarihi Dergisi XVII/2*: 85-113.

Plumpe, J. C. (1943). "Death and Burial in Christian Antiquity by Alfred C. Rush." (Review). *The Classical Weekly*. Mar. 1. No. 15, 36: 177-179.

Ramsey, S. W. M. ve Bell, G. L. (1909). *The Thousand and One Churches*. London: Hodder and Stoughton.

Rush, A. C. (1941). *Death and Burial in Christian Antiquity*. Washington D.C.: The Catholic University of America Press.

Sevcenko, N. P. (1984). "The Tomb of Isaak Komnenos at Pherrai." *Greek Orthodox Theological Review* 29/2: 135-140.

Striker, C. L. (1932). *The Myrelaion (Bodrum Camii) in İstanbul*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Strzygowski, J. (1903). *Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte*. Leipzig: J. C. Hinrichs.

Şahna, H. ve Soykan, A.N. (2016). "Aksaray-Belisırma, Karagedik C Kilisesi". *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 151: 105-118.

Şahna, H. (2018). "Kapadokya Bölgesi, Ihlara Vadisi'ndeki Bizans Dönemi Kaya Mimarisi". Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi.

Şahna, H. (2019). Kapadokya Bölgesi, Ihlara Vadisi'ndeki Bizans Dönemi Kayaya Oyma Yapı Toplulukları. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 162, s. 105-126.

Teteriatnikov, N. (1996). "The Liturgical Planning of Byzantine Churches in Cappadocia". *Orientalia Christina Analecta*. Rome

Vermeule, C. C. (1968). *Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor*. Cambridge: The Belknap Press Harvard University Press.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

This study, which deals with the use of rock-cut churches as burial places in the settlements of Ihlara and Belisırma as the two of the four main settlements in the Peristremma Valley in Cappadocia, aims to question how the concept of death was perceived in a region of the Byzantine Empire far from the capital and why and how the places of worship turned into burial places in line with the idea of life after death. Primarily in this context, the meaning of death and afterlife for Byzantium, for previous cultures and for Christians is tried to be explained.

Findings (Results)

Death is a very deep and complex concept that arouses different reactions in every person regardless of age, education, culture, ideology or belief. The perception of death may vary from person to person, as well as from society to society and culture to culture in the historical process. Basically, it is believed that human beings are created from body and soul. According to some beliefs, death is an end, while according to some beliefs it is the beginning of the new life of the soul. In some belief systems, it is believed that both existences come to an end with death, but in others it is accepted that the soul continues its life or existence even though the existence of the body ends. In ancient Egypt, death is a part of the cosmic order, an inevitable end. In ancient Greek philosophy, death is the

reunion of the individual with the sacred, a phenomenon in which body and soul suffer equally. Death is seen as the dissolution and dissociation of the human being into nothingness. For the early Christians, on the other hand, death is not the end of everything or a nothingness, a diminishing into nothingness. In the Christian faith, death is not the end, but the beginning of salvation, and the beginning of the long journey of man towards his future eternal and perfect life.

Although death is defined in different ways, the idea of life after death is common to many belief systems. Research has revealed that people have been performing different rituals in burying their dead since prehistoric times. In addition to the burial gifts found in the graves, the information provided by written sources also shows that the idea of life after death has existed throughout history.

Christians have clung to the belief that the future existence will be a bodily life, not a formless or spiritual one. This belief was derived from the dogmas of the incarnation and bodily resurrection of Christ. Christians therefore believed that the physical remains of their dead should be well preserved until the day of their resurrection; such a belief brought a rejection of the cremation that had been adopted by the Romans. There is a separation of the soul from the body, but this separation is seen as temporary, because it is believed that the soul will be reunited with the body. For Christians, death is only a temporary sleep, and the burial place is a temporary home, a resting place where the body awaits the resurrection.

The Byzantine perception of death, the idea of life after death and the expectation of resurrection were not only effective in commemorating the dead but also in the choose of the resting place. For this reason, Christians wanted to wait for the last judgement and the day of resurrection under the protection and prayers of the church and used churches and chapels as burial sites.

Although late Roman and early Byzantine law prohibited burial in churches, archaeological evidence suggests that these laws were not followed. Due to the holiness of the cross and the desire to wait for the day of resurrection under the protection of the holy cross, the cruciform plan was often preferred in tomb churches. Apart from this, it is observed that churches of different plan types were also used as burial places in later periods, and these churches had graves of arcosolium, parecclesion, burial chapel and floor grave types. As we understand from the donor portraits and inscriptions of the Byzantine period, the same usage was adopted in the churches in the settlements of Ihlara and Belisırma.

Conclusion and Discussion

In the Byzantine tradition, it is known that the deceased was laid facing east during the prothesis and the coffin was placed facing east in relation to the expectation of the future resurrection. While the bodies in the arcosolia, burial chambers, burial chapels and parecclesia in the settlements of the valley lie in the east-west direction in parallel with this practice, there are graves placed in the north-south direction especially on the floors of the naoi and entrance areas and in the immediate vicinity of the churches. The secular living areas we identified in the settlements showed that there was a secular life in the valley, suggesting that the churches may have been family churches. In fact, the donor portraits and inscriptions also support this view as they provide information about the existence of powerful families in the settlements. These structures must have also housed the bodies of family members, and posthumous commemoration rituals must have taken place in them. In the first phase, the family members were buried in arcosolia, chapels, burial chambers and narthexes in accordance with Byzantine traditions, while the later generations probably found a place for themselves in or around the churches as the topography and space permitted. We think that these may have been the arcosolia and floor graves around the churches. However, the number of these graves is much higher than the number of graves within the churches, so we emphasise the possibility that these graves may have belonged not only to the heirs of the families buried there, but also to other inhabitants of the valley.